

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İDİL
(Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildirileri)

Editör

Yrd. Doç. Dr. M. Nesim DORU

İstanbul-2011

BÂZEBDEY
Tarih, İman, Kahramanlık

Lahdo ISHAK

Çev:
Yrd. Doç. Dr. Abdulmuttalip ARPA
Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Özet

İdil (Bâzebdey) Süryânî tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bölge, sadece Süryânî tarihi açısından değil, aynı zamanda Müslüman ve Yezidiler açısından da önemlidir. İdil bölgesi bu anlamda birçok kültüre ev sahipliği yapmıştır. Bu makale İdil’de Süryani tarihini ve kültürünü incelemeye ayrılmıştır.

Anahtar Kelime: Süryânî, Bâzebdey, Abreşiye

Abstract

From the point of Syrian History, Idil (Bazebeday) is very important. Not only from the point of view of Syrian History, but at the same time, from the point of view of Muslims and Ezidism, Idil has important place. The Idil area, in this sense home of a lot of cultures. This paper is reserved to the investigation of the history and culture of Syrians in Idil.

Key Words: Syrians, Bâzebday, Abrashiya

1938 yılında doğduğum ve 74 yıl sonra tekrar döndüğüm, tarihi iman, kahramanlıklar, yüce ve engin değerlerle dolu olan memleketim Bâzebdey hakkında faydalı bilgiler sunmak üzere hazır bulunduğumuz bu anlamlı tarihi buluşmada hepinizi içtenlikle selamlıyorum.

Kökleri tufan günlerine kadar dayanan bu belde, ilk zamanlardan beri tarih sahnesinde var olmuş, çevresine sürekli canlılık katmış ve yeni değerler kazandırmıştır. Tufan hadisesinden sonra beşerin tekrar üremeye başladığı¹ Allah’ın bereketine mazhar olmuş bu mukaddes beldede bulunmayı bana nasib ettiği için Allah’a şükrediyorum.

Yine Şırnak ili şahsında Türk hükümetine derin şükranlarımı sunmayı bir vecibe görüyorum. Bu arada Şırnak kelimesinin Arâmî Süryânî kökenli “Şera Nuh” ifadesinin bileşiminden türediği ve bunun da ‘Nuh’un, onun sırtlarında istirahatata çekildiği ve bütün âleme bereketli olduğu’ anlamına geldiğini belirtmek istiyorum. Şüphesiz bu böyle kalmaya devam edecektir. Sunacağım bu bildiriden keyif almanızı umarım.

¹ Sıfır’ı-Tekvîn, 8:12

Bâzebdey, çok parlak ve eski tarihi bir geçmişe sahip olan bir Süryânî şehridir. Bâzebdey, varlıklarını m.ö. 14. asırdan 7. asra kadar devam ettiren Aram b. Sâm b. Nuh'un neslinden gelen ecdadımız Arâmilere ait bir şehirdi. Halil İbrahim de m.ö. 2000'li yıllarda Arâmî oluşuyla övünüyordu. Halil İbrahim Kitabı Mukaddesin tesniye bölümünde şöyle diyor: 'Babam şaşırmış, yolunu kaybetmiş bir Arâmiydi.' Arâmilere, batıdan Lübnan, doğudan da Fırat nehri, kuzeyden Toros Dağları ve güneyden Dımaşk'ın arka taraflarına kadar uzanan geniş bir coğrafyaya kadar yayıldılar. Bu alanda insanlığa önemli medeniyetler bıraktılar. Günümüzde hala izleri görülen birçok mimari ve sanatsal eserlerle şehirlerini süslediler. Malesef her ne kadar bu eserlerden birçoğuna bugün ulaşılmışsa da; hâlâ gün yüzüne çıkmayı bekleyen birçok eser vardır.

Bâzebdey, Arâmî kenti olmakla iftihar ediyor. Bugün Türkiye'nin Şırnak ili sınırları içerisinde. Güneyden Dicle nehrine 15 km, batıdan Ceziretu İbn Ömer'e 28 km uzaklıkta, Midyat'ın 60 km. ötesinde ve Turabdine yapışık olup doğusunu kaplayan bir alandır. Ayrıca Nusaybin'e de 60 km. uzaklıktadır. Şehrin kuzeyi ve doğusu dağ ve tepelerle kaplıdır. Mesela beyaz dağa, beyaz taşlara sahip olmasından ötürü o isim verildi. Süryânî halkı bu bölgeyi üzüm bağları, incir, ceviz ve meşe palamudu gibi yaygın güzellikleriyle yeşil cennete dönüştürdüler. Yine bu bölgede, 'İlim Dağı', 'Dokrî Tepesi' ve İbn Ömer Ceziresi yönünden uzanan Nuh'un gemisinin üzerine oturduğu 'Cudî Dağı' vardır. Batı ve güney bölgeler ise hububat ve baklagillerin yetiştirildiği verimli tarım arazileri, kuyu ve kaynak sulara sahip yerlerden oluşmaktadır. Bu yönüyle insanlara hoş ve latif bir atmosfer oluşturmuş ve şairlerin diline kadar düşmüştür.

Şâir:

بقردى وبازيدى مصيف ومربع
وعذب يحاكى السلسبيل وبرود
وبغداد ما بغداد أما ترايها
فحمى وأما بردها فشديد

"Bakırdâ ve Bâzebdâ yazın ve baharın yaşanacak yerlerdir.

Selsebili andıran soğuk ve tatlı bir suya sahiptir.

Bunların yanında Bağdat ne ki?

Yazın sıcaklığı hummâyı andırır, kışın ise soğuğu amansızdır"²

Arap İslâmî kaynaklar Bâzebdey'i, Ayyad b. Ganem'in miladi 640 yılında Bâzebdey'i fethetmesiyle anmaya başladılar. Belazuri, "Futûhu'l-Buldân"ında, İbn Hardazebe de "el-Mesâlik ve'l-Memâlik" adlı eserinde Bâzebdey'den bahseder.

Her ne kadar Bâzebdey tarihte biliniyorsa da müsteşrikler mevkisinin netliği hususunda ihtilaf halindedir. Ancak Hartman, Alman müsteşrik Sahao'nun verilerine dayanarak Bâzebdey Kalesi'nin gerçek yerini tespit etme imkanı buldu. Hartman, kalenin şimdiki yeni şehrin güneyinde ve eski Dicle nehrinin kalıntılarının batısına düştüğünü söylüyor. Bu konuda herkesin kendine ait görüşü olmakla birlikte 1229 vefatlı Yakut el-Hamevi Bâzebdey'i şöyle tanıtır:

² Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân (B Harfı)*

Bâzebdey, İbn Ömer Ceziresi'nin karşısında bulunan bir köydür. Bölge tümüyle onun ismiyle isimlendirildi. Yakınında da Semânun (seksenler) köyü ve Cudî Dağı vardır.

1286 ölümlü bilginimiz İbnü'l-İbrî de "*Tarihu'l-Mufârene*" adlı eserinde ondan bahsederek ona Süryânîce Beyet Zubdî (Beyt Zubday) yani 'Bâzebdey' demektedir.

Baba Dr. Alman Hans Holler, Fransızca, Almanca ve İngilizce yazılan "*Turabdîn*" adlı eserinde Bâzebdey'i "*Beyt Zubday-Azah ve İdil*" olarak adlandırır. Kitabında Bâzebdey'e dört sayfa ayrılarak hakkında bilgi vermiş ve Bâzebdey'deki Meryem Ana Kilisesine ait mukaddes İncil yazmasından beş tane de resim sunmuştur. Bu resimler sanatsal anlamda son derece çarpıcı bir güzelliğe sahip olup, Mesih Yasu'un yeryüzündeki tecellisine iyi bir işarettir.

Bazı bilginler de kentin Ayn Sebe döneminde var olduğunu belirttiler. Ancak batı bilim adamları sadece bir dönem bazı müsteşrikler nezdinde savunulan bu görüşü doğru bulmayarak onu reddettiler.

Bâzebdey'in kelime anlamına gelince, bütün dil bilginleri kelimenin Arâmî Süryânî bir kökenden geldiği hususunda ittifak halindedirler. Dr. Enis Furayha'ya göre kelime birçok anlama havidir. O şöyle der: "O, tereyağı veya kaymağın üretildiği yer" anlamına gelen 'Beyt Zubdîn' veya 'Beyt Zibdîn' adlı Süryânî bir kelimedir. İkinci bir görüş olarak da, mehir veya geline alınan cihaz, eşya anlamına gelen "Zubdîn" kelimesinden gelebileceğini belirtir. Ancak sözlerinin sonunda bu ismin cömert, bereketli ve bolluk sahibi anlamlarına havi ortak Sâmi İlahı olan "Zubdî" kelimesinden geldiğini ifade eder. Bu ismin eski Sâmi nakışlarında çokça tekrar edildiği gözlemlenmektedir. Yine kelime hakkında 'Zubdî İl' yani, 'Allah verdi, bağışladı' denildiği de söylenir.

Kilisenin bu eski putperest mabedinin üzerine inşa edilmesi ve buranın geçmişte putperest ibadetinin bir merkezi konumunda olduğu hakkındaki bilgimiz, buranın söz konusu putperest ilahın ismiyle isimlendirilmesi hususunu uzak bir ihtimal olarak görmememiz gerektiğine önemli bir işarettir. Ancak tarih, belde de temerküz eden bu ilahın isminin tayini hususunu görmezden gelmiştir. Başka bir grup da Bâzebdey'e "Beyt Aynasa" demişlerdir. Ancak bu görüş bir grup tarafından reddetmiştir. Yakut el-Hamevi ise, Beyt Aynasa'nın, Bâzebdey'de tek başına bir yerin adı olduğunu belirtir. Yazar Muhammed Hüseyin ez-Zubeydi ise, onun Bâzebdey'in bizzat kendisi olduğunu belirterek süreç içerisinde nasıl bir hal almışsa ikisinin de aynı bölgeye ait isimler olduğunu belirtir.³ Bâaynasa, Süryânîcesi de Beyt Ayanasa (Beyt Aynasa) olan kelime, 'Kaynaklar Bölgesi' anlamına gelen iki kelimeden mürekkep Süryânî kökenli bir kelimedir. İçinde birçok su kaynağı, kuyu, pınarlar ve bataklıkların bulunmasından dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir. O kuyulardan birkaçı şöyledir:

³ Yusuf Lahdo Murad, *Azah Abre't-Tarih*, s. 63; ez-Zebidi, *el-Irak fi'l-Ahdi'l-Buveyhi*, s.71-73.

1-el-Birmetü'l-Kebire: İki kelimeden oluşmuş, Süryânî kökenli bir kelime olup “Barâ Dımyâ” (Bîro Dımâyo) yani, ‘su kuyusu’ demektir. O, birçok kayadan süzülerek akan bereketli bir sudur. Bölge halkı ona “Kîfin” demiştir. O da, Süryânîcede Kâfâ (kîfi) olup, ‘kayalar’ anlamındadır. Onun isimleri, hala bölge halkının dilinde tekrarlanır. O isimlerden birkaçı şöyledir: Kâfu’s-Sirkîn, Kâfu’t-Taşt, Kâfu’l-Ba’râye ve Kâfu’l-Meyyit ki bu, bu suyun içindeki en derin noktada bulunur. Birçok kişi bunun içinde boğuldu. Her ne kadar bu su, asıl olarak şehrin hayvanları için bir su kaynağı işlevini görse de, yaz dönemlerinde yüzme vb. amaçlarla da kullanılmıştır.

2-el-Birmetu’s-Sağire: Şehrin doğusunda Dir Mâr Aşaya Bölgesi yakınlarına düşmektedir. 3-Bi’ru’l-Beste. 4-Bi’ru’r-Rahib. 5-Bi’r Hasseku. 6- Bi’ru’d-Darb. 7-Bi’ru’l-Hulayyif. 8-Bi’ru’l-Kakk. 9-Bi’ru’l-Kuzkat. 10- Bi’ru’l-Hayyat. 11-Nab’u Koranka. 12-Aynu’l-Belde. Bu kaynak, Meryem Ana Kilisesine yakın olup ana kaynak konumundaydı. Kadınlar onun etrafında toplanır, kovalarını o tatlı ve fişkırان sudan doldururlardı. Kaynağa iniş ise, Romalılardan kalma olduğuna inanılan bir merdiven üzerinden sağlanıyordu.

13-Nehru’s-Sekelân (es-Seklân diye telaffuz edilir): Süryânî bir kelime olup, kaydı, tökezledi anlamlarına gelmektedir. O, kışlık bir nehir olup güneyden şehri yararak Kuvel mahallesini diğer mahallelerden ayırır. Bu nehir büyük felaketlere sahne olmuş ve birçok insanın hayatına mal olmuştur. Nehir, Dicle nehrine dökülmekteydi.

14-Bi’rul-Mai’l-Eseri: Bu kuyu, bir vatandaşın tamir amacıyla evinin girişinde yaptığı kazı çalışması esnasında tesadüfen ortaya çıktı.

Yakut el-Hamevi Bâaynâsâ’yı şöyle tanıtır. İbn Ömer Ceziresi’nin yukarılarına düşer. İçinden onu yarıp geçen ve Dicle’ye dökülen bir nehir var. Yerlerin en nezhilerinden olup, Dımaşk’a benzer. Şair Ebi Temam e’t-Tâi (835m.) onu bir şiirinde şöyle anmıştır:

لولا اعتمادك كنت ذا مندوحة عن برقييد وأرض باعينا

“Sana olan güven ve itimadından dolayı

Barkaîd ve Baaynasa’ya alternatif gidecek yerlerim var”

Zebidi de onun hakkında şöyle dedi: “O, Diyâr Rabîa bölgesinde bulunan beldelerin en önemlileri arasında yer almaktadır. Abbasi halifesi el-Mu’tasım m.842 yılında Umuriye’nin fethi esnasında Nusaybin üzerinden gelirken bir müddet Bâaynâsa’da istirahat etmiştir.”

Tüm bu tarihi olaylardan, Nasturi Hristiyanların Bâzebdi bölgesine yerleşmeleriyle birlikte Bâaynâsa isminin miladi beşinci asırdan itibaren bilinip yaygınlık kazandığı ve bunun dokuzuncu asra kadar devam ettiği açıkça görülmektedir.

Azah adı ise, Moğolların Timurlenk’in komutasında 1405’te bölgeyi işgal etmelerinin hemen ardından ortaya çıkmıştır ve günümüze kadar da bu yaygınlığını devam ettirmektedir. Azah kelimesi de, aslı “Zoka” olan Süryânî kökenli bir kelime olup,

'*savaşta galip geldi*' anlamındadır. Bu isim gelişigüzel bir şekilde ortaya atılmadı. Şüphesiz bölge birçok savaş ve işgale maruz kalmış ancak kendini en iyi şekilde savunarak zaferlerle bu savaşlardan çıkmıştır. Türk Devleti de ona 'İdil' ismini verdi. Resmi kayıt ve yazışmalarda bu isim hala geçerliliğini korumaktadır. Bâzebdey şehri çok eski bir geçmişe sahip olmakla birlikte, acımasız savaşlar onunla ilgili birçok haber ve bilgiyi yok etmiştir. Sair şehirler gibi ondan da tarihteki varlığına işaret edecek birkaç kalıntı dışında başka bir şey kalmadı.

Bugün elimizdeki bilgi ve belgelerden şehrin tarihi süreç içerisindeki eskiliği ve derinliğini kolayca görebiliyoruz. Bazıları şehrin ilk kuruluşunu tufandan kurtulan Nuh'un çocuklarına dayandırır. Bazıları da Nuh'un buradaki iklimi ve güzel suları beğenmesinden dolayı şehri bizzat kendisinin kurduğu ve tufandan sonra 350 yıllık bir yaşamdan sonra buraya defnedildiğini belirtir.⁴ Elimizde kesin bilgi ve belge olmadığından her ne kadar bu varsayımı kesin olarak ifade edemiyorsak da, şehrin kuruluşunun tufan hadisesini yaşayanlarla yakın bir ilişki içerisinde olduğunu görebiliyoruz. Şehrin güneyinde 'Kasru'l-Kuvel' diye bilinen eski bir kasır vardır. Kuvel ismi de şehrin mahallelerinden birisine verilir ve günümüzde Kuvel Mahallesi olarak bilinir. Kuvel kelimesi Arâmî Süryânî olup, 'gemi' anlamına gelir. Kitabı mukaddes tekvin bölümünde belirtildiği gibi Nuh'un gemisine bu isim verildi. Geçmişte bölge ve yer isimlerinin gelişigüzel bir şekilde verilmediğini, genellikle bazı tarihi değer ve olayları ifade etmek üzere bu isimleri aldıkları bilinen bir şeydir. Asırlarca bu bölgeler taşıdıkları bu anlam ve değerleri içlerinde barındırırlar. Böylece yedi bin yılı aşan bir zamandan beri kuvel isminin bir mahalle ismi olarak bölge halkı tarafından anılması ve tekrarlanması bu sebeptendir. Güneydeki Kuvel ismini bir tarafa bırakırsak, şehrin kuzeyine yöneldiğimizde beyaz renkli toprağa sahip Danho çukurunu görürüz. İnsanlar evlerinin sıvasını kireç yerine oradaki toprakla yaparlardı. Bu yerde insanlara ait çok büyük kafatasları, boyları 80 cm. baldır ve kalça kemiği ve 110 cm. uzunluğunda da bacak kemiklerine rastlandı. Ayrıca tarihi mö. 2000'li yıllara dayanan insan kemikleri kalıntılarına havi taş lahit(sanduk)leri bulundu.⁵ 1937 yılında Tellü'l-İlm⁶ harabelerinde ve şehrin 15 km. güneyinde 120/100 cm. boyutunda göğsü nakışlarla süslü taştan yapılmış bir heykel bulundu. Bu heykel Arâmî ilahı olan 'Melkâret'in⁷ görüntüsünü yansıtıyordu. Sağ tarafında bir savaş kalkanı, sol tarafında ise bir yıldırım sembolü vardır. Suveriler ona 'Ba'l İlahı' derlerdi. Bu heykel, halkın gözükara müdür diye isimlendirdiği dönemin ilçe müdürü tarafından Azah'a nakledilerek Aziz Mar Şamon binasının önüne konuldu. Daha sonra oradan bir kara askeri birliğin kışlasına götürüldü ve 1960 yılına kadar orada tutuldu. Nihayetinde Diyarbakır, İstanbul veya Ankara illeri müzelerinden birine nakli gerçekleştirildi.⁸

⁴ Yusuf Lahdo Murad, *Azah Abre't-Tarih*, s.5.

⁵ Yusuf Lahdo Murad, *Azah Abre't-Tarih*, s. 9.

⁶ Eski Arâmî bilginlerinin sembolünü taşımasından dolayı bu şekilde isimlendirildi.

⁷ Arâmî bir isim olup, Melik Karta kelimelerinden oluşmuş olup, köyün meliki anlamına gelmektedir. Onun için bölgede bayram kutlamaları yapılır. Grekliler ona 'Hiraklis' derler.

⁸ Hana Murad Hannuş, *Kahramanların kabirleri sahihsiz kaldı*. s. 4

Yine bir yerleşim yerinde derinliği 150 metreyi aşan tarihi bir kuyu bulundu. Üstünü yuvarlak, oymalı, sanatsal açıdan çok güzel, sağlam iri bir kaya kaplıyordu. Birçok defa dibine ulaşmaya gayret edildi ancak muvaffak olunamadı. Sonunda üstü tekrar kapatıldı.

Merhum babam İshak Köprü Basus İdil'deki evimizle ilgili bana şöyle bir anekdot anlattı: Evimizin duvarına kazılmış eski bir sığınak vardı. Bu sığınak, şehrin dışına bağlantı ihtimali olan uzun bir tünelle bağlantılıydı. Sığınağın ön tarafı, onun ölçüsünde oyulmuş bir taş aracılığıyla kapatılıyordu. Kapalı halinde kimse sığınağı fark edemiyordu. Burası 'Mağış' ismiyle biliniyordu. Bu isim de Mecusi Süryânî asıllı bir kelime olup, Fârs Mecusi Mabedi anlamındaydı. Savaş ve işgaller esnasında birçok insan buraya sığınarak kendisini koruyordu. Yaşlı ve eski insanlar bu çerçevede bize, evlerinin bahçelerinde, yerin altı vb. yerlerde birçok eski kapkacak türü eşyalara tesadüfen rastladıklarını aktardılar. Bütün bunların, tarih öncesi asırlara ait olduğu şüpheye mahal bırakmayacak derecede açıktır.

Keşke Türkiye Müzeler Müdürlüğü, şehrin tarihi ile ilgili önemli bilgilerin ortaya çıkarılması amacıyla şehrin dağları, tepeleri ve değişik yerlerinde saklı olan eserler üzerinde yeni bir takım çalışmalar yapsa. Tarihçi bilgin I.Patrik Efram Barsavm (1957), Azah'a komşu ve sağ kapısı konumunda bulunan Turabdin⁹ tarihi hakkında bizlere bazı bilgiler aktarır: Bu dağın aslı sakinleri, Arâmî Süryânî kökenli idiler ve Karacadağ diye bilinen Masyos dağında kalıyorlardı. Bunlara, mö. 1256-1276 tarihleri arasında Asur kralı Birinci Şalomnasır savaş açarak şehirlerini işgal etti ve kalelerini yıktı. Onlar Fırat, Dicle ve Belih nehirleri arasında kabile ve gruplar halinde idiler. Asuri şehirlerin enkazlarından çıkan çivili yazıtlardan, Kral Asur Dan (mö.910-922)'ın oğlu olan II.-Asur Kral Hadad Niray (mö.889-911)'ın birçok defa Turabdin Arâmîlerine karşı savaş açtığı görülüyor. Asurlu krallara ait arşivlerden Bâzebdey'in bu saldırılardan zarar aldığına dair herhangi bir bilgiye rastlamadık. Belki de bunun sebebi, bu saldırılara karşı onu koruyacak sağlam kalelere sahip olmasıydı. Bâzebdey, bütün düşmansal saldırılara karşı bu sabit duruşunu devam ettirerek miladi 80 yılında Mar Aday'ın¹⁰ öğrencileri olan mübeşşir Mar Ahi ve Mar Acı tarafından Hristiyanlıkla tanışarak bu dine katıldı. O dönemde civar yerlerin Hristiyanlaştığı hususunda herhangi bir veriye sahip değiliz. Bu konuda I.Patrik Efram Barsavm (ö.1957) şöyle der: *Bâzebdey bölgesi Turabdin bölgesine komşu ise, o vakitte mutlaka Mesihin imanı aynı dağın üzerine de doğmuştur.*¹¹ Miladi 120'de Bâzebdey'de bir Süryânî kilisesi (Ebreşiye) kuruldu ve başında Piskopos Mar Mirza vardı. Aynı yılda Mar Mirza Erbil'(Irak)e gitti. Şemmâs Şemşon Erbil Ebreşiyesi için bir piskopos resmetti (tayin etti). Ve o da bu ebreşiyenin piskoposları arasında ikinci sıradaydı. Miladi 250'de Bâzebdey Piskoposu Mar Şuhalyeşu' resmi bir ziyaret için Erbil'e gitti ve orada Piskopos Mar Şamon'la görüştü. Mar Şamon Hidyab'ın dokuzuncu piskoposuydu. Onun yanında bir sene kalarak beraber, biri Harabat Kelal, diğeri Şehri

⁹ Tarih Turabdin, s. 198.

¹⁰ Asnasyus Afram Borsom, İber ve Siyer, s.260.

¹¹ Tarih Turabdin, s.200.

Kurd Ebreşiyesine olmak üzere iki tane piskopos tayin ettiler. Miladi 280 yılında Mar Şebsa Bâzebdey Piskoposu Mar Ahu Dabuvay'a eşlik ederek birçok Irak şehrini beraber gezdiler.

Bâzebdey şehri, Rum ve Fars Devletleri için tam bir ayrışma noktası konumunda idi. Çok korunaklı bir bölgeydi ve sahip olduğu askeri güçleriyle etrafa tehlikeler saçıyordu. II.Şabur (309-389m) birçok defa Bâzebdey ve Nusaybin şehirlerini kuşatmaya çalıştı. Çünkü bu iki noktanın fethi ona Ermenistan ve iki nehrin arasındaki bölgelerin kapısını açacaktı. Ancak tüm uğraşlar bu iki şehrin ordularının sert direnişi sayesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu şekilde saldırılar hep devam etti. Miladi 360 yılında Piskopos Hilodoros döneminde şiddetli bir çarpışmadan sonra Fenk Kalesi ele geçirildi ve ardından Şabur zafer sancaklarıyla Bâzebdey'e girdi. Ancak bu sevinç ve kutlamalar uzun sürmedi. İki yıl sonra miladi 362'de Bâzebdey halkı isyan hareketi başlattı. Bunun üzerine Şabur tekrar saldırıya geçti ve kenti ele geçirdi. Ancak bu çarpışmalarda 275 şehit verildi ve içinde kadın, erkek, kâhin, piskopos, şemmâs, keşiş, rahip ve rahibelerin de bulunduğu yaklaşık 9000 kişi Ehvaz'a getirildi. Orada onlardan kendi inançlarını bırakıp Mecusiliğe inanmaları istendi. Ancak onlar bunu reddettiler ve hepsi şehit edildi. Hristiyanlığa olan şiddetli kızgınlığından dolayı, Hristiyanlığa inanan kız ve erkek çocuğuna hiç acımayarak ikisini de miladi 332 yılında öldürdü. Aynı şekilde Bâzebdey valisi olan kardeşi Ebu Zerd de Hristiyanlığa inanan ve henüz yaşları 12'yi geçmeyen oğlu Basus ve kızı Şoşan'ı 11 Mart 377'de Bâzebdey yakınlarındaki Haddal köyünde öldürdü. Kilise onların cenaze ve defin işlemlerini icra etti. Fransız müsteşrik Can Batist Şabo (ö.1948), 1893 yılında Mar Basus kıssasını işleyerek yayınladı. Fransız müsteşrik Döfal (ö.1911) bu kıssanın tüm Bâzebdey şehitlerini kapsadığını belirtti. Ancak bu kıssadan birkaç parçadan başka bir şey elimize geçmedi. Şabur'un Hristiyanlığa olan bu nefret ve kızgınlığı, bölge halkına toplu kıyım dahil olmak üzere birçok işkence, zulüm ve eziyet yapmasına yol açtı. Onun bu zulmü yaklaşık kırk yıl (339-379) sürdü. Bu süre içerisinde yaklaşık 120 bin şehit verildi. Sadece bir günde Bâzebdey'de 9000 şehit verildi. Her ne kadar Şabur'un Hristiyanlığa karşı olan bu kin ve nefreti sürse de bu arada Ehvaz ve diğer Fars bölgelerine sürdüğü esirler tarafından orada Hristiyanlık inancının yayıldığına farkında değildi. Onların arasında piskopos, keşiş, rahip, rahibe ve şemmâslar vardı. Bunlar işe çok ciddi bir şekilde başlayarak Hristiyanlığın öğretilerini o bölgelerde yaydılar ve bunun sonucunda fars halkından büyük bir kesimin Hristiyanlığa girmelerine neden oldular. Burada bir anlamda *"Nice zarar faydaya dönüştü"* atasözünün anlamını tahakkuk etti.

Bu acı ve sert baskılara rağmen, bütün dünyada Mesihliliğin yayılması sorumluluğunu üstlenen misyonerlerin aşkı ve heyecanı hiç tükenmedi. Aşağıda bu amaçla Bâzebdey'den ayrılan bazı azizlerin isimlerine işaret edeceğiz. Bunlar, samimiyetleri ve Hristiyanlığa ait mucize ve bir takım farklı olaylarla insanları etkileyip, İsa Mesih'e inanmalarına sebep oldular. Bölgenin tamamında misyonerlik faaliyetlerinde bu kesimin çok olumlu bir rolü vardı.

- 1- Aziz Mar Ocın (m363): Ona ait manastırı, hâlâ Nusaybin'in yakınlarındaki Cebelü'l-Ezel bölgesinde varlığını korumaktadır.
- 2- Aziz Mar Yuhanun: Kendisine Bâzebdey'de bir manastır edindi.
- 3- Aziz Mar Aş'aya el-Halebi: Mar Ocın'in talebesi olup, Bâzebdey'de geniş bir şöhrete kavuştu. Bâzebdey'in Hristiyanlaşmasında önemli etkisi vardı. Rabb ona göz alıcı harikulade imkânlar verdi. Bir defasında şehre girdiğinde İbn Hakim er-Rumani'nin cenazesi geçiyordu. Aziz, o mevtayı diriltti ve orada bulunan herkes dehşete kapıldı. Bu haber bölgenin her tarafına yayıldı ve bunun üzerine insanlar onun bereketinden yararlanma ve mucizelerini görme amacıyla ona akın ettiler. Aziz, asasıyla yere vurdu ve hemen oradan sular fışkırdı. Şehrin hakimi başta olmak üzere insanlar o suya akın ettiler. Hâlâ şehirde Aziz Mar Aş'aya el-Halebi kuyusu diye bilinen bir su kuyusu vardır. Aziz 93 yaşında iken vefat etti ve kilise tarafından defin merasimi yapıldı.¹²
- 4-Aziz Mar Şalita: O da Bâzebdey'de misyonerlik faaliyetlerinde bulundu. Birçok mucizeler sergiledi ve insanların teveccühüne mazhar oldu. Miladi beşinci asrın başlarındaki ölümüne kadar bu mukaddes ruhânî görevini sürdürdü.
- 5- Aziz Mar Fanhas: Yunan asıllı olup, Bâzebdey'in doğusundaki Cebelü'l-Ebyaz'da vazifelerde bulundu.
- 6- Aziz Mar Loncina: Bâzebdey'de Halil İbrahim mağarası diye bilinen bir mağarada ibadetlerde bulundu. Hala onun rükû izleri orada görünmektedir. Mekânın tavanı su sızdırıyordu. Suyun düştüğü yere bir havuz yapıldı ve Aziz Mar Basos ve kız kardeşi Şoşan oraya giderlerdi.
- 7-Aziz Mar Dodo: Onun kabri, Bâzebdey yakınlarındaki Asfes köyündedir.¹³

Azah halkı, her türlü vahşetin yaşandığı, bütün insanî değerlerin ayaklar altına alındığı, dağ kanunlarıyla idare edildiği o zor dönemlerde kendilerini mesîhî inanca hizmetkâr eyleyen o azizlerin ruhunu yaşatmak için bölgede kiliseler, manastırlar ve bazı ruhânî mezarlar inşa etti. Bunların birçoğu günümüzde varlığını koruyup o yüce insanların tarihteki faaliyetlerini sembolize etmektedir. Bu dini mabetler şunlardır:

- 1- Şehrin ortasında bulunan Meryem Ana Kilisesi
- 2- Şehrin kuzeyinde bulunan Mart Şammoni Kilisesi
- 3- Şehrin batısında bulunan Mar Yakub Manastırı
- 4- Şehrin doğusunda bulunan Mar Korkîs Manastırı
- 5- Şehrin güneydoğusunda bulunan Mar Aş'aya Manastırı
- 6- Şehrin güneydoğusunda bulunan Mar Ayhon veya Aziz Harun Manastırı
- 7- Kutsal İncil'de bahsi geçen, Meryem el-Mecdeliye anlamına gelen ve Süryânîcesi Mağlîto olan Mar Gazlito Manastırı
- 8- Yöneticilerin hapishane olarak kullandığı şehrin kuzeyinde bulunan Mar Şamon Manastırı
- 9- Mart Şoşan Manastırı. Mar Yakub Manastırının güney köşesine düşer.

¹² Onun yaşadığı olaylar miladi 4. asırda idi. Onları Land, *Süryânîce'den Seçmeler* (c.3, s.364) eserinden Süryânî diliyle bastı. Ahrenst onu Almanca'ya tercüme etti ve 1899'da Lepsig'de bastı.

¹³ Lahdo İshak, *Bâzebdey Ubku'l-İman*, s. 63-129

10- Mar Basos Manastırı. Şehrin batısında bulunan ve Kuzkat kuyusuna yakın bu manastırdan bazı kalıntılar kaldı.

İşte Bâzebdey bölgesinde Hıristiyanlığın yaygınlığına şahitlik eden aziz ve misyonerlerin faaliyetleri sonucunda asırların ve nesillerin geride bıraktığı eserlerdir bunlar. Onlar sahip oldukları mucize ve harikulade olaylarla birçok kafilenin Mesihliğe iman etmelerine yol açmışlardır. Bunun sonucunda Ortodoks Süryânî Kilisesi tarihinin iftihar ettiği Süryânî ebreşiyeleri arasında ilk ve en eski olan bir ebreşiye ortaya çıktı. Bu ebreşiye bazen Süryânî Tikrit Maferyanına katıldı. Bazen de Nusaybin ile birlikte tek ebreşiye sayılırdı. Merkezi Bâzebdey ile İbn Ömer Ceziresi arasında değişiyordu. Patrik I. Afram Barsavm Ebreşiye’de görev yapan piskoposların listesini oluşturdu. Bu liste 37 piskoposu kapsayıp, beşinci asırda Dadyaşı merkezinde hazır bulunan piskopos Mils’le başlayıp, 1881’de Mar Mata’da metropolitliğe yükselen Yolyos Behnam Akravi’ de nihayete varır. Bu liste önce Bedlis ebreşiyesine ardından da Bâzebdey’e götürüldü. Orada bu metropolit tarafından, doksan seneyi aşan hayatının sonuna kadar tam 43 yıl (1927’ye kadar) muhafaza edildi.

Miladi beşinci asır 431 yılı Afsos toplantısının ardından bölge halkından bir kısmının benimsediği Nasturi akidesi ortaya çıktı. Belde itikâdi açıdan, Ortodoks ve Nasturi olmak üzere iki grubu bünyesinde barındırıyordu. Bunlar arasında çok ciddi bir çekişme başladı ve herkesin kendisine has kilisesi vardı.

Bu mezhebi çekişmeyi bir tarafa bırakırsak, burada beldenin uluslararası bir hüviyete sahip ‘Medresetu Bays Aynasa’ medresesi üzerinden Lahuti, tarihi, mantık, dil ve diğer ilimlere yaptığı katkı ve hizmetlere işaret etmek gerekir. Kildo ve Asur kitabı müellifi, müellifi İšo’ Danah olan *Kitabu’l-İkka*’ya dayanarak Medresetu Bays Aynasa’yı birinci sıraya koyarak eğitim tarihi açısından önemini şöyle açıklar: O, önem açısından Ruha ve Nusaybin medresesinden sonra gelir. Birçok büyük ulemâ buradan çıkmıştır. Onlardan birisi, birçok önemli eser geriye bırakan ve doğu kilisesi işlerinin idaresinde yüksek görevler icra eden Büyük Babay (ö.628m)’dır. Bu medresede tedrisat Süryânî diliyle yapılırdı. Bu medresede görev yapan eğitim kadrosunun unvan ve sıfatlarıyla ilgili birtakım kavramlara sahibiz. Onlardan birkaçı şöyledir:

- Makroyno (Makaryono): Okuma ve yazmayı öğreten kişi.
- Sufra (Sofro): Nesih ve yazı sanatını öğreten kişi.
- Buduka (Bodoko): Mantık ve felsefe hocası
- Mocinya (Mahgoyono): Hitabet sanatı hocası
- Rabuna (Rabunu) er-Rubban: Medresenin müdürü¹⁴

Süryânîce bu medrese ve bölgedeki diğer medreselerde eğitim dili olmasının yanında aynı zamanda bölge halkı nezdinde asırlarca konuşulmuş, bugünkü İngilizce gibi bir dünya dili seviyesine çıkmış bir konumdaydı. Bundan dolayı bütün resmi heyet

¹⁴ Nina Biğolifsokaya, *Sekâfetu’s-Suryan fi’l-Kurûni’l-Vustâ*. Tercemetu Halef el-Cerâd

üyeleri, diplomatik temsilcilerin Süryânîlerden oluştuğunu gözlemliyoruz. Yine Pers sarayında sürekli bir grup Süryânî vardı. Aynı şekilde Romalılar da resmi devlet ve diplomatik işlerde Süryânîlerden istifade ederlerdi.¹⁵

Arap dili ise, Arap yarımadasından gelen göçlerle yavaş yavaş bölgede varlığını hissettirmeye başlıyordu. Bu göçlerin uzantıları, Bâzebdey'den Cezire'ye kadar yayılıyordu. Bunlar, birçok kabileyi bünyesinde barındıran meşhur büyük bir kabileden oluşup, yerleri Cezire bölgesinde idi. Süryânîler onlara Beyet Abya, Bayt Arbubu (Ba'rabaya) yani Diyarü'l-Arab (Rabia) diyorlardı. Bu kavimler Ortodoks mezhebine inanıyorlardı. Süryânîler onlarla tanışıp kaynaştıktan sonra, Arapçayı onlardan öğrendiler ve günlük hayatlarında kullanmaya başladılar. Bâzebdey halkının lehçesi her ne kadar Arapça olsa da; yüzlerce Süryânî kelimelerle doludur. Kelimelerdeki telaffuzları her zaman Süryânî bir aksanda gerçekleşiyor. Bu lehçe, Musul yaylası ve Mar Mâta Manastırı halkının lehçesiyle ciddi derecede bir benzerlik teşkil etmektedir. Almanya'da ikamet eden Avukat Abdülkerim Beşir Hoca 305 sayfalık Azah halkının lehçesi ile ilgili bir sözlük hazırladı. Sözlüğün kelimeleri, ebced harflerine göre bablara ayrılarak sunulmuştur. Polonya'daki Boznan Üniversitesinden birçok öğrenci Azah lehçesi ile ilgili bazı çalışmalar yapmaya başladı.

Aynı şekilde ben de 316 sayfa ve 1377 atasözünden oluşan ve bugün hâlâ kullanılmakta olan "*Emsâl min Bâzebdey-Azah*" adında bir eser telif ettim. Eserin son kısmına Azah halk kültürüne ait birkaç nükte, kıssa ve risale ekledim. Yine bunun yanında 233 sayfadan oluşan "*Bâzebdey Ubku'l-İmân*" ve 215 sayfalık "*Diyyârât Süryâniyye min Bâzebdey*" adında iki eser daha kaleme aldım. Bu üç eserde, muhteva olarak önemli bir bilgi hazinesi konumunda olan Azah'ın halk ve kilise kültürü üzerinde durdum. Bu çalışma esnasında, tarihte her türlü işgal, güç, baskı ve zorluklara karşı mukâvemet eden ve adeta yokluğa meydan okuyan bu masum belde ile ilgili dinî, ictimai ve tarihî bir bilgi kaynağına ulaştım. Belde miladi 640 yılında barış yoluyla İyad b. Ganem tarafından fethedilerek komşularıyla birlikte Diyar Rabia (Ba'rabaya)'ya katıldı. Sonra Romalılar II. Konstantin (ö.695m) döneminde beldeye hakim oldular. Romalılar döneminde Ortodoks ve Nasturi taraftarları arasında sert tartışma ve çekişmeler belirdi. Bütün bu ihtilafların arkasında devletin parmağı vardı. Bu ihtilafların sonucunda Nasturiler beldeden ayrılarak kendilerine destek veren Pers Devletine sığındılar. Bu çekişmede Ortodoks Süryânîlerin arkasında ise Romalılar duruyordu. İşte bu şekilde Süryânîler beldede tek başlarına kaldılar.

Azahlıların aile dağılımı ise şu şekildedir:

1-Kalseyniyye 2-Nordonikiyye 3-Hozmokiyye 4-Amnokiyye 5-Masrakiyye 6-Habibikiyye 7-Barsomokiyye 8-Kâmmekiyye 9-Cezraviyye 10-Basusikiyye 11-Başşekiy 12-Benukiyye 13-Kaceliyye 14-Saidkiyye 15- Hadadin 16- Asftonkiyye

¹⁵ A.g.e.,

Bâzebdey tarihi süreç içerisinde birçok savaş, baskı ve işgale maruz kalmıştır. Onlardan birkaçı şöyledir:

1-Asur Kralları Savaşları: I. Şalomnasır (mö.1276-1256) ve Haddad Niray (mö.911-889). Bu iki kral Turabdinli Arâmîlere saldırdılar. Ancak Bâzebdey'in savunma kalelerini aşmaya muvaffak olamadılar.

2-Fars Kralı Ardeşir b. Babek'in m. 27 Nisan 226 yılında Bâzebdey ve köylerine saldırısı.

3-Fars Kralı II.Şabur (ö.379m)'un m.339-379 yılları arasındaki Bâzebdey'e saldırısı. Bu saldırılarda halkın büyük bir çoğunluğu şehit oldu. Alman yazar Helka Enşotz, 1985'de Almanya'da yayınlanan "*Mesihi Turabdin Süryânîleri*" adlı eserinde bu toplu kıyımlara işaret etmektedir.

4-M. 829 yılında kendisini mehdi diye ilan eden bir kişi, yanına taraftarlarından büyük bir kalabalık alarak Bâzebdey'e saldırıda bulundu. Beldede bir sürü yağma, talan, öldürme, tahrip vb. gibi kötü tasarruflarda bulundu.

5-Bâzebdey, m.1395 yılında Timurlenk Ordusu tarafından toplu bir kıyıma maruz kaldı. Bu saldırılarda insanlar diri olarak toprağa gömüldüler ve şehirdeki su kuyularının içi doldurularak işlevsiz hale getirildiler.

6-Aşiretlerin Azah'a ani saldırısı. Azahlı Şemmâs Astifo (ö.1834m) bu saldırılar karşısında güçlü bir mukavemette bulunarak beldenin bu saldırılardan zaferle çıkmasını sağladı.

7-Kuzey Iraktaki Ruvandoz Bölgesi emiri Muhammed Paşa el-Kurdi'nin m.1834'te Bâzebdey'e saldırısı. Bu saldırılarda 350'den fazla kişi öldü.

8- Mesud Bey ve taraftarlarının m. 1855'te Bâzebdey, Meyden ve Basibrin'e saldırısı. Bu saldırılarda birçok yağma, talan ve tahribat meydana getirildi.

9-Dokori Savaşı. Bu savaş Koçer aşiretleri lideri Mustafa Paşa'nın Azah ve Babka'ya saldırısı sonucunda meydana geldi ve 21 kişinin ölümüne yol açtı.

10- 1915 olayları. Bu savaşta belde, hükümet destekli Azah çevresindeki aşiretlerden oluşan büyük güçlere karşı büyük bir direniş gösterdi. Önce belde kuşatma altına alındı ve ardından kurşunlarla tarandı. Ancak bölge halkı büyük bir mukavemette bulunarak hem şehirlerini hem de insanları ölümden kurtardılar. Onların savunmadaki bu şöhrati, ülkenin her tarafına yayılarak zamanla direniş, çeviklik ve asâlet konularında bir darb-ı mesel haline geldi. Bu şiddetli savaş esnasında halkta bir panik oluştu. Bu esnada Meryem Ana Kilisesinden beklenmedik bir mucize belirdi. Güçlü ve sert savunma yapan sese benzeyen bir ses duyuldu. Yine yüksek seslerle "*Huvari Leki Azrat Azah*" şeklinde Meryem Ana'dan imdat çağlıkları duyuldu. Bu sesler, saldırganların barış ve anlaşmaya yanaşmalarına kadar devam etti. Ortalık sakinleştikten sonra halk bir araya gelip kiliseye doğru gitti. Ancak zannettikleri gibi orada herhangi bir silahlanma ve direniş göremediler. Bu durum üzerine olayın bir mucize olduğuna karar verdiler. Bu saldırılarda yer alan ve kiliseden yükselen bu sesi duyan Bernard Lewis adındaki bir Alman Komutan bu olaya şahitlik eder. Hatta bununla yetinmeyerek olaydan çok etkilenir ve ordudaki görevini bırakarak Vatikan'da rahip olup kardinalliğe yükselmeye karar verir. Komutan bu itirafı, Halep'teki Keldan Ebreşiyesi başkanı Metropolit Astifan Bello'ya yapar. Bu komutan 1965 yılında Roma'da vefat eder. İşte bu şekilde belde, ölüm, harap ve yıkımlardan kurtulmuş olur.

Bazılarının düşündüğü gibi Bâzebdey, acılarla dolu musibet ve belalardan uzak olacak kadar şanslı bir geçmişe sahip değildi. Ancak o, bütün olaylara akıl ve mantık çerçevesi içerisinde yaklaşarak, işlerini içlerindeki akıl ve yaşlı grubun nasihatleri sayesinde dirayete ve tecrübeye dayalı bir şekilde düzenledi. Öbür ülkelerin sahip olduğu askeri kamp ve mühimmata sahip değillerdi. Ancak zorluklara karşı akıllıca nasıl hareket edeceğinin farkındaydı. Bu çerçevede hendekler kazdı, surlar inşa etti, barikatlar kurdu ve bölgelerini savunmak için küçük büyük bütün fertleri silahlandırdı. Azahlı kadınlarda bu savunmada çok etkin roller üstlendi. Gerçekten o, stratejik anlamda çok doğru ve sağlam bir tavidir. İşte bu şekilde insanların kanının akıtılması ve beldenin harab edilmesinin önüne geçildi.

Bu acı ve sert olayların ardından halk, Suriye, Lübnan, Irak, Filistin, Avrupa ve Kuzey ve Güney Amerika'ya göç etti. Bu göçlerle birlikte nüfusları çeyrek dereceye kadar düştü. Geriye kalanlar ise, yaralarını sarmaya çalışıp, Türk hükümetiyle işbirliği ve dayanışmaya geçerek tekrar yuvalarını kurup, hayata sarılmaya başladı. İşte bu birlik, dayanışma, azim, güç ve fedakâr insanların gayret ve çalışmaları, beldenin varlığının idamesine ve medenî bir yaşam standardını yakalamasını sağladı. Onların arasında belde de birçok belediye başkanlığı görevinde bulunan kişiler ortaya çıktı. Beldenin her türlü hizmeti için canla başla çalıştılar. Onlardan birkaçı şunlardır:

1-el-Eb Corcis Abdulahad Kayar. 10/10/1943-25/04/1944

2-Hana Salo Kati (Aksungur). 01/01/1947-27/05/1960

3-Afram Murad Hannuş (Boşlok). 17/10/1963-16/02/1966

4-Şükrü Hana Sefer (Tutuş). 20/05/1966-11/12/1977 (17/06/1994'te suikaste uğradı.)

Ayrıca beldenin, tarih-boyunca parmakla gösterilecek derecede birçok kıymetli bilgin çıkarma yönüne de işaret etmemiz gerekecektir. Kilise alanında olanlardan birkaçı şöyledir:

1-Baba el-Kebir (628m). Doğu Kilisesinde yüksek bir görevde bulundu.

2-Patrik Soyoryos İshak el-Azehi (1816m). Turabdin bölgesinin patriklerinden biriydi.

3-eş-Şemmâs Astifo (1834m)

4-Piskopos Karlos Korkis el-Azehî (1847m)

5-Metropolit Diyo Sokors İşu'

6-Metropolit Karlos Barsavm

7-Metropolit Malatius Barnaba (2004m). Humus ve Hama'nın metropoliti idi.

8-Metropolit Aklimis Ogün Kublan. Amerik Birleşik Devleti'nin metropoliti idi.

9-Metropolit Soyoryos Malki Murad. Ürdün ve mukaddes diyarların metropoliti idi.

10-Metropolit Yakup Behnam Hindo. Nusaybin ve Haseke'deki Katolik Süryânîlerin metropoliti idi.

11-Metropolit Nikolas Mata Yusuf Abdulahad. Arjantin metropoliti idi.

Ayrıca belde onlarca papaz, rahip, yazar, edip, sanatçı, doktor, avukat, mühendis ve eczacı çıkarmıştır. Onların hepsini burada belirtmeye imkân yoktur.

Tebliğimi burada bitirirken Şırnak halkını, illerinin ilerlemesine katkı sağlayacak resmi bir üniversite açmalarından dolayı kutlamak istiyorum. Hem onlara hem de size muvaffakiyet, saadet ve başarılar dilerim.

Beni dinlediğiniz için teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

- 1-Kitâb-ı Mukaddes- *Sifru 't-Tekvin*
- 2-Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu 'l-Buldân*
- 3-Yusuf Cebrail el-Kıss, *Azah Ehdâs ve Ricâl*
- 4-Enis Fureyha, *Mu'cemu 'l-Buldân*
- 5-Yusuf Lahdo Murad, *Azah Abre 't-Tarih*
- 6-Hana Murad Hannuş, *Ve Bakiyet Kubûru 'l-Ebtâl Bila Sahib*
- 7-I.Partik Afram Barsavm, *Tarih Turabdin*
- 8-Asnasyos Afram Barsavm, *İber fi Siyer*
- 9-Lahdo İshak, *Bâzebdey Ubku 'l-İmân*
- 10-Nina Bigolofaskaya, *Sekâfetu 's-Suryân fi 'l-Kurûni 'l-Vustâ*